האגודה לרפואה ולמשפט בישראל

כתב העת רפואה ומשפט

גיליון 51
יולי 2019

- הסדרה לטיפול הרפואי בסוף החיים דורשת הרבה יותר מחקיקה - תובנות מדיוני ועדה ציבורית לבחינת חוק החולה הנוטה למות ומניסיון להכשיר רופאים ואחיות למיומנויות טיפול בקץ החיים
- החולה הנוטה למות והחוק - עזר או כנגדו?
- בין הסדר חוקי למענה קליני - הטיפול בחולה המתמודד עם מחלה חשוכת מרפא לאור חוק החולה הנוטה למות, התשס"ו-2005
- החולה הקטין הנוטה למות: בין משפט (ישראלי) למשפט (עברי)
- לאכול עד המוות - הזנת המטופל בסוף החיים
- הדרך המיוחדת אל חוק החולה הנוטה למות - איך מגיעים להסכמה כללית בתנאים של חילוקי דעות עקרוניים: לקחים מתודולוגיים מרכזיים
- חוק החולה הנוטה למות - עבר הווה ועתיד, מנקודת מבט מערכתית
- הפסקת טיפול מול הימנעות מטיפול
- דאגה וטיפול עד הסוף - על המתת חסד, סדציה פליאטיבית והחוק שביניהם
- ניכור הורי וסרבנות קשר: כיצד למנוע כישלון קשר בין ילד להורה
- תסמונת הפיברומיאלגיה - היבטים קליניים ומשפטיים
- התחזות של הפרעת קשב וריכוז בבוגרים: תיאור מצב, כלי התמודדות ואתגרים עתידיים
- משמורת של קטינים בגיל הרך להורים בקונפליקט עוצמתי של גירושין: היבטים פסיכולוגיים ואתיים
- מי מייצג את בני משפחתו של הלוקה בנפשו המאושפז בכפייה
- סקירת ספרים

נבו הוצאה לאור

אוניברסיטת חיפה

המרכז הבינלאומי
לבריאות, משפט ואתיקה

nevo.co.il

ניכור הורי וסרבנות קשר: כיצד למנוע כישלון קשר בין ילד להורה

פיליפ מרכוס*

תקציר

פירוד בין הורים מוביל לעיתים למצב שבו ילד אינו בקשר עם אחד מהוריו – מצב בעל השלכות חמורות מבחינת הילד.

נהוג לכנות מצב זה "ניכור הורי". מונח זה לוקה באי-דיוק ומטעה, משום שמשתמע ממנו שאחד ההורים מנכר את הילד מההורה האחר, אף שמצב כזה עשוי להיווצר גם כשילד מתנכר ביוזמתו לאחד ההורים, לעתים אפילו בצדק, למשל בשל התעללות של אותו הורה בילד ("סרבנות קשר"). נוסף על אי־הדיוק הכרוך במונח זה, הוא מטיל אשם על הילד או על אחד ההורים. הטלת האשם עלולה לגרור אחריה הטיות אצל המטפלים, כמו גם הליכים משפטיים ממושכים, על חשבון המאמצים להחיות את הקשר שנפסק בין הילד להורה. בהתחשב בדברים אלה, להלן נשתמש במונח "כישלון קשר" – מונח ניטרלי ונטול אשם.

הספרות המקצועית בתחום מתמקדת בשלבים שלאחר ניתוק הקשר בין הילד להורה, וכך גם ההליכים המשפטיים וההתערבות הטיפולית. התערבויות אלה קוצרות הצלחה רק לעתים רחוקות, ועלותן, במונחים של זמן וכסף, גובה מחיר כבד מהילד, מהוריו ומהמערכות המעורבות, שיפוטיות וטיפוליות גם יחד.

מאמר זה מציע תכנית רב־תחומית למניעה של כישלון קשר בטרם יהיה מאוחר מדי: מניעה ראשונית על ידי העלאת המודעות הציבורית באשר לתופעה של כישלון קשר ולתוצאותיה החמורות; וכן באמצעות שילוב תכנים (בחינוך הפורמלי ובחינוך הבלתי־פורמלי) באשר למחויבות של הורים לאפשר לילד ליהנות משני הוריו גם לאחר פרידה; מניעה שניונית של כישלון קשר באמצעות הדרכה של אנשי מקצוע הבאים במגע עם ילדים, כך שידעו לאתר ולזהות סימני מצוקה ומצבים העלולים להגיע לכדי כישלון קשר ולהפנות את המשפחה ליעוץ וטיפול; וכן התערבות שלישונית מידית, טיפולית ומשפטית, כדי למנוע הדרדרות של המצב וכדי לצמצם את נזקיו.

יישום של ההמלצות האמורות יאפשר למנוע פגיעה בילדים ולחסוך בהוצאות (לפרטים ולמדינה) בגין ההתערבויות ארוכות־הטווח הנחוצות לטיפול בנפגעי כישלון הקשר.

מילות מפתח: הורות; ילדים; כישלון קשר; ניכור הורי; סרבנות קשר; בריאות הציבור; בית משפט.

מבוא

על פי רוב, כאשר הורים נתונים בוויכוח – גם אם טרם החלו ההליכים המשפטיים וגם לאחר שהסתיימו – ילדיהם נפגעים. כאשר ההורים עסוקים בוויכוח הם פנויים פחות לסיפוק צרכיהם של הילדים. כאשר הוויכוח מתפתח לכדי עימות, הילדים עלולים למצוא את עצמם עדים או חשופים להתגוששות בין ההורים, מילולית או פיזית; ובכל מקרה נפגעת תחושת הביטחון והיציבות שלהם.

הדבר מחריף כאשר ההורים נפרדים ויש ביניהם עימותים משפטיים בשאלות הקשורות לילדים כגון משמורת, ביקורים וקבלת החלטות הנוגעות לילדים.[1] לעתים אחד ההורים מגייס את הילד נגד ההורה האחר;[2] במקרים

---

* שופט (בדימוס), בית המשפט לענייני משפחה בירושלים. תודתי לאלה שעזרו בהכנת מאמר זה והעירו הערות מועילות, ובמיוחד לרב עזריאל אריאל, רב היישוב עטרת ויועץ נישואין, ולגב' מיכל פפר, מנהלת משותפת של מיזם "ילדים לפני הכל".

1 במאמרי: "מחויבויות הוריות: ניסוח הפרדיגמה החדשה ליחסי הורים-ילדים" **רפואה ומשפט** 48, 121 (2015) אני מותח ביקורת חריפה על השימוש במונחים כמו משמורת וביקורים, מונחים שבין היתר מחריפים את העימות המשפטי בין ההורים. מאמר זה מציג את המצב הנוכחי, שבו הורים מתדיינים על סוגיות אלו, במקום לבחון במדוקדק את

אחרים הילד נתון בקונפליקט נאמנויות ומרגיש שעליו לבחור צד כדי להשתחרר מהמאבק הפנימי שלו. פעמים רבות, עקב אחד או יותר מגורמים אלה, ניתק הקשר בין הילד לאחד ההורים[3] – מצב שיכונה להלן "כישלון קשר" (Contact Failure).

מבחינת הילד, לכישלון קשר יש תוצאות קשות הן בטווח הקצר והן בטווח הארוך. כישלון הקשר הוא מהתופעות הקשות ביותר לפתרון שעמן מתמודדים בתי המשפט לענייני משפחה, בתי הדין הדתיים והמטפלים.

המאמר ייפתח בתיאור של כישלון הקשר, סיבותיו ותוצאותיו, ובהמשך יציע תכנית רב־תחומית למניעתו. אלה שלבי התכנית: **מניעה ראשונית**, על ידי העלאת המודעות הציבורית באשר לתופעה ולתוצאותיה החמורות, וכן באמצעות שילוב תכנים (בחינוך הפורמלי ובחינוך הבלתי־פורמלי) באשר למחויבות של הורים לאפשר לילד ליהנות משני הוריו גם לאחר פרידה; **ומניעה שניונית** של כישלון קשר, באמצעות הדרכה של אנשי מקצוע הבאים במגע עם ילדים, כך שידעו לאתר ולזהות מצבים העלולים להגיע לכדי כישלון־קשר – ולהתערב בהם, וכן **התערבות שלישונית**, טיפולית ומשפטית, כדי למנוע הדרדרות של המצב, וכדי לגרום לחידוש הקשר אם כבר נפסק, וכן לצמצם את הנזק לילד עד כמה שניתן.

א. כישלון קשר: לא רק ניכור הורי

התופעה של כישלון קשר קיימת מימים ימימה ולה מגוון של גורמים. לעתים מדובר במעשים של ההורים או של אחד מהם (דחייה של ילד, שכנועו או ניצול תמימותו על ידי הורה); לעתים מדובר בהחלטה של הילד כתגובה לסכסוך בין ההורים, שאינה תוצאה של דבריהם או מעשיהם.

השימוש במונח "ניכור הורי" (Parental Alienation) לתיאור מצבים אלה נהפך פופולרי בסוף שנות השמונים של המאה הקודמת בעקבות כתביו של ריצ'רד גרדנר,[4] שתיאר ניכור הורי במונחים של סינדרום. הקושי הטמון במונח שכיח זה הוא שניכור הורי – כלומר: מעשה רצוני של אחד ההורים המכוון לניתוק הקשר בין הילד להורה השני[5] מתאר רק חלק מהמקרים של כישלון קשר. הניסיון והמחקר מלמדים כי לא תמיד כישלון הקשר נובע ממעשה מסוים של אחד ההורים, וכי הסיבות לו רבות ומגוונות. לא בכל המקרים אחד ההורים פועל לשלילת הקשר

השימוש הבלתי־מבוקר במונח "ניכור הורי", במובנו של מעשי זדון של הורה נגד ההורה השני, הביא לכך שהורים, משפטנים והעוסקים במדעי ההתנהגות משתמשים בו, ללא אבחנה, כדי לתאר כל מצב שבו הילד אינו בקשר עם אחד הורים, כלומר: לקבוע שבכל המקרים בהם קשר בין לילד להורה מתדרדר או נפסק, הדבר תמיד נגרם בכוונת זדון על ידי אחד ההורים. מכל מקום, אנשי האקדמיה ואנשי השטח אינם תמימי דעים באשר להגדרת הרכיבים של ניכור הורי; יש מחלוקות גם בשאלה אם ניכור הורי הוא סינדרום רפואי, סינדרום התנהגותי או רק תיאור מצב והצטברות של תופעות; יש אף הטוענים שניכור הורי כלל אינו קיים.

עמימות המונח והמחלוקות באשר למשמעותו יוצרות קשיים חמורים. הליכים משפטיים ארוכים ומסועפים עוסקים בשאלה אם בכלל יש תופעה שנקראת ניכור הורי או אם במקרה מסוים מתקיימים כל רכיביו. הדבר מביא להעצמת הקונפליקט, משום שכל הורה מנסה להוכיח את חפותו שלו ואת אשמתו של ההורה האחר במצב

צורכי הילד המסוים, ואת יכולתם וזמינותם לספק כל אחד מהצרכים האלו במטרה להגיע להסדר מוסכם לטובת הילד.

2 ז' ברגמן וא' ויצטום "חטיפת ילד בידי הורה והתסמונת של התנכרות להורה" **שיחות** ט' (תשנ"ה) 115-130; דניאל גוטליב "תסמונת הניכור ההורי" **רפואה ומשפט** 31, 115 (2004).

3 מובן שהתופעות המתוארות משפיעות על בנים ובנות. לשם קיצור ונוחות הדיון אשתמש במונחים כמו "ילד" ו"קטין" ככוללים בנים ובנות. יצוין גם שהוריהם – זכרים ונקבות – מעורבים בגרימה של התופעות המתוארות וגם נאלצים להתמודד עם תוצאותיהן.

4 R.A. GARDNER, THE PARENTAL ALIENATION SYNDROME (2nd ed. 1998).

5 מה גם שיש שטוענים שגרדנר התכוון במונח ניכור הורי למצב שבו שהילד מתנכר מהורה.

שנוצר, וכך "לנצח" את ההורה האחר. מצב זה מוסיף על הלחץ הבלתי נסבל המוטל ממילא על ילדים, ומביא לבזבוז זמן ואמצעים להורים ולמדינה – כל אלה על חשבון הילד, אשר נחשף למשך זמן רב, אפילו שנים, לעוינות בין ההורים וסובל מחוסר הוודאות בדבר עתידו הכרוכות בהליכים המשפטיים.

ניתוח מפורט של המורכבות במצבים של התנגדות או הימנעות של ילד מקשר עם הורה מופיע במאמר של פרידלנדר וגנס־וולטרס,[6] שהדגישו את הצורך באיתור הגורמים לסרבנות הקשר כדי להעניק טיפול מותאם. ניתוחם מצביע על כמה סוגים של סרבנות או רתיעה של ילד מקשר, תוך שימוש במונחים של הזדהות וקרבה בריאות עם אחד ההורים יותר מאשר עם האחר; ניכור קלאסי; התרשתות פתולוגית של ההורה של הילד עד כדי אבדן גבולות ; וכן התנכרות מוצדקת של הילד בגלל התנהגות מחפירה של ההורה שעמו נכשל הקשר. החשיבות של ניתוח זה טמונה, בין היתר, בתובנה שיש מצבים שבהם הרתיעה והסרבנות נובעות מכמה גורמים ולא מגורם יחיד

בקצה אחד של מגוון ההתנהגויות, **הזדהות** (Alignment) מוגדרת כעניין נורמטיבי מבחינה התפתחותית. במשפחה נורמטיבית, ילד אחד עשוי להיות קשור יותר להורה אחד וילד אחר יהיה יותר קשור להורה האחר, בשל מגוון של סיבות, כגון מזג, מגדר, תחומי עניין, הזדהות עם התכונות הפסיכולוגיות והפיזיות של ההורה, וסגנון ההורות. ההזדהות של ילד עם הורה אחד אינה פוגמת בהכרח בקיומם של יחסים טובים ויפים בינו לבין ההורה האחר.

אחת התופעות המזיקות להתפתחותו התקינה של הילד היא כאשר ההזדהות עם אחד ההורים הופכת לפתולוגית, ותמיכה בלתי־מסויגת בו ובמאבקו בהורה האחר. תופעה זו מכונה **התרשתות** (Enmeshment) וביכולתה להביא לטשטוש הגבולות ולמניעת היפרדות תקינה (Separation-individuation) של הילד מאחד מהוריו, עד כדי הפיכתו של הילד לכלי ביד ההורה או למעין אחראי להורה זה, היינו: **לילד הורי** (Parentification), או סימביוזה חולנית בין הורה לילד.

כפי שראינו, ייתכנו סיבות רבות לכישלון הקשר. בחלק מהמקרים יש לילד הצדקה לניתוק הקשר, למשל אם אותו הורה התעלל בו, או בהורה האחר, פיזית או מינית. במצבים כאלה מדובר על **התנכרות מוצדקת** (Estrangement). במקרים אחרים, ניתוק הקשר מאחד ההורים נגרם במכוון על ידי ההורה האחר, במעשים או בדיבורים אל הילד או בנוכחותו. רק מקרים אלה מצדיקים את המונח **ניכור הורי קלאסי**.

ניכור קלאסי (Alienation) מתקיים כשהורה אחד אכן פועל וגורם נזק חמור לקשר של הילד עם ההורה האחר. מדובר בשטיפת מוח של הילד, בהרס של מערכת היחסים בינו לבין ההורה המנוכר ובפגיעה חמורה בהתקשרות (attachment) בין הילד להורה המנוכר, כל זאת בהיעדר כל עדות התומכת באמונתו של הילד – המבוססת אך ורק על דברי ההורה המנכר – שלפיהם ההורה המנוכר התעלל בילד או מהווה סכנה ממשית לו.[7] במרבית המקרים של ניכור אמתי יש הורה מנוכר שהוא בריא מבחינה נפשית ותפקודו ההורי תקין, ואצל ההורה המנכר יש בדרך כלל עדות לפסיכופתולוגיה – מחלת נפש או הפרעת אישיות.

גרדנר הציע שיטות, חלקן קיצוניות ומדאיגות למדי, לשינוי המצב של ניתוק קשר ילד־הורה. גם היום יש המאמצים את גישתו של גרדנר, אבל רוב החוקרים והמטפלים בילדים שוללים את הכינוי "סינדרום". למונח זה יש נימה רפואית, והוא מחייב כי יתקיימו סימנים מסוימים שבהיעדר אחד מהם הסינדרום כביכול אינו מתקיים ולכן, כביכול, אין בעיה. רוב החוקרים והמטפלים מעדיפים לזהות את הסיבות לכישלון הקשר באמצעות בחינה של כל מקרה בנפרד.[8]

---

6 Steven Friedlander & Marjorie Gans Walters, *When a Child Rejects a Parent: Tailoring the Intervention to Fit the Problem*, 48 FAMILY COURTS REV. 98, 100 (2010).

7 המעוניין יעיין בהחלטה שבה נעזרתי בניתוח של פרידלנדר וולטרס: תמ"ש (משפחה י-ם) 20695/06 **א.ש., א.צ.ש. (קטין) נ' ד.ש.** (פורסם בנבו, 19.7.2010).

8 BARBARA JO FIDLER, NICHOLAS BALA & MICHAEL A. SAINI, CHILDREN WHO RESIST POSTSEPARATION PARENTAL CONFLICT: A DIFFERENTIAL APPROACH FOR LEGAL AND MENTAL HEALTH PROFESSIONALS (2013); Marjorie Gans Walters & Steven Friedlander, *When a Child Rejects a Parent: Working with the Intractable Refuse/Reject Dynamic*, 54 FAMILY COURT REV. 424 (2016).

יש גם המטילים את האשמה, ולו חלקית, על הילד. לעתים ילדים מתנגדים לקשר עם הורה (Contact Resistance) ואף מסרבים להיות עמו בקשר (Contact Refusal) ואילו ההורים ויועציהם משוכנעים שהסיבה לכך אינה קשורה בהתנהלות ההורים. מקרים אלה מכונים גם "דינמיקה של סירוב ודחייה" (RRD ; Refuse-Reject Dynamic).

במדינות מסוימות (למשל: אנגליה) התפיסה היא שכישלון הקשר הוא תמיד תוצאה של מחלוקת עיקשת שאינה ניתנת לפתרון (Intractable Dispute) בין ההורים. כינוי זה מניח כי עצם הוויכוח – ולא המעשים או המחדלים של ההורים או של מי מהם – גרם לכישלון הקשר בין הילד לאחד ההורים.

המונחים הללו – ניכור, התנגדות, סרבנות, מחלוקת עיקשת, וכל השאר – נושאים מטען רגשי ומרמזים על אשמה. לפיכך ההורים מוצבים בשדה קרב שבו כל אחד מנסה להוכיח שלא הוא האחראי למצב שנוצר. השימוש במינוחים אלה, על הקונוטציות המעין־רפואיות שלהם וביטוין בראשי תיבות ובאותיות גדולות (כגון PAS לסינדרום ניכור הורי, CR לסרבנות קשר, RRD לדינמיקה של סירוב ודחייה), מחייב את בית המשפט להכריע מיאשם, הילד או אחד מההורים.

פרידלנדר וגנס־וולטרס, שניהם מומחים בתחום ונותנים חוות דעת בבתי המשפט במדינת קליפורניה, מציינים כי מעט מאוד מקרים של כישלון קשר עונים על ההגדרת של ניכור קלאסי ללא רכיבים נוספים:

> In our sample, uncomplicated or pure cases of alienation in which neither estrangement nor enmeshment were identified as playing a significant role ,were relatively infrequent .The vast majority of cases referred, whether from the court or from the community, were hybrid cases in which some combination of alienation, estrangement and/or enmeshment were operative.

כך, במקום להתרכז בפתרונות, ההורים, עורכי-דינם ועדים מומחים משקיעים זמן ומשאבים בהתדיינות על השאלה אם עובדות המקרה מתאימות או לא לקריטריונים של סינדרום זה או אחר. ההליכים נמשכים חודשים; מרגע שנפתחו, וכל עוד ההורים עסוקים באיסוף ראיות וחוות דעת של מומחים, ובית המשפט עוסק בשמיעת העדויות ובדיון בסוגיה המשפטית, ועד להכרעה – הילד אינו מקבל טיפול. האפשרות לשנות את עמדתו בנוגע לקשר עם הורה נחלשת ככל שהזמן עובר. הוא משתכנע יותר ויותר שהעוינות שלו כלפי אחד ההורים מוצדקת, או שהברית שכרת עם אחד ההורים היא לטובתו, ובה בעת הוא גם עסוק בדיכוי רגשי אשמה שלו כלפי ההורה המנוכר. מסיבה זו יש להורה המנכר סיבה טובה למשוך את ההליכים ולהאריכם, כך שהילד יתבצר עמוק יותר בסירובו.

"זמן הוא אויב גדול במקרים של RRD. ככל שלא מטפלים בדינמיקה הזו, וככל שפרק הזמן של חוסר קשר בין ההורה הנדחה לילד גדל, הדינמיקה נהפכת למבוצרת יותר. גם הקצב האטי והמייסר של מערכת המשפט מעכב את המאמצים לפתרון הבעיה וייתכן שהבעיה מועצמת על ידי ההליכים הממושכים לקראת הכרעה, ולאחר מכן על ידי הליכים משפטיים נוספים בנוגע לסוגי ההתערבות. למעשה, ברוב המקרים דחיית ההכרעה נחשבת טקטיקה חוקית במקרים כאלה, במיוחד במקרים של מתבגרים גדולים יותר, שבהם בית המשפט מרגיש מחויב פחות להתערב ככל שהמתבגר גדל, וכשהמתבגר בגיל 18, כבר אין לבתי המשפט סמכות בנושא."[9]

על כך יש להוסיף את הגישה, המוטעית בעיניי, שלפיה אין צורך בהתערבות שיפוטית ואפילו טיפולית, (או שכל התערבות נדונה לכישלון) אלא אם יש נתק מוחלט בקשר, ולפעמים גם אז.

יש מטפלים שאף מסרבים לקחת על עצמם לעזור לילד הנמצא בקו האש של סכסוך קשה בין הוריו, עד למתן החלטה שיפוטית סופית באשר למשמורת וכדומה. מטפלים אלה מנמקים את עמדתם ברצון להימנע מ"זיהום" הראיות לקיום אשמה אצל מי מההורים, או בחשש מפני מניפולציות של אחד ההורים על המטפל כך שהטיפול והממצאים ישמשו ראיות במשפט.

---

9 Walters & Friedlander, לעיל ה"ש 8, בעמ' 429.

גישות אלו מתעלמות מהעובדה שברוב המכריע של המקרים, איכות הקשר מתדרדר, ותדירות הקשר מתמעט, בהדרגה למשך פרק זמן לא קטן, עד לניתוק המוחלט, וכי התערבות טיפולית בילד והדרכת ההורים בשלב זה עשוי להצליח למנע התדרדות נוספת.

לכן מוצע שיש להימנע מהשימוש במונח "ניכור הורי" עד אשר מתברר שאחד ההורים אכן גורם בלעדית לניתוק הקשר בין הילד להורה האחר. יש לרכז את כל המאמצים – של ההורים ושל המערכות המעורבות – למנוע כישלון קשר, ואם הקשר כבר ניתק – יש לדאוג לחידושו, משום שזו טובת הילד. הוכחת אשמתו או חפותו של הורה בכישלון הקשר רלוונטית, בדרך כלל, רק ליחסים שבין ההורים. למעט במקרים נדירים שבהם טובת הילד מחייבת את ניתוקו מאחד ההורים, למשל משום שזה התאכזר אל הילד עד כדי כך שהניתוק הכרחי לטובת הילד ולבטחונו, האינטרס של הילד וטובתו הם תמיד קשר שוטף עם שני הוריו ומשפחותיהם. אין זה מעניינו של הילד להטיל אשם על אחד מהוריו, וצרכיו חייבים להיות בראש מעייניהם של בתי המשפט ואנשי הטיפול, במיוחד בעת שהוריו מרוכזים בסכסוך שביניהם.

לסיכום פרק זה: המונח "**כישלון קשר**" הוא תיאור ניטרלי משקף את המצב בהווה – את העובדה שלא מתקיים קשר טבעי בין ילד להורה – בלי להטיל אשם. החשיבות של מינוח נטול אשם נובעת מכך שברוב המקרים הוא מייתר את הצורך בהכרעה שיפוטית בדבר הסיבות להיעדר הקשר. הדבר מאפשר להורים לרכז את כוחותיהם בשיפור מצבו של הילד, ולא בוויכוחים ובהתכתשויות. מערכות הטיפול יוכלו לגשת מיד למלאכת הסיוע לילד. אמנם מלאכה זו תחייב בדיקה של הגורמים לכישלון הקשר, אבל לא למטרה משפטית, אלא כדי לעזור בהתאמת הטיפול. במקרה הצורך ייעשה הדבר בתמיכה של החלטות שיפוטיות המחייבות את שני ההורים (וגם את הילד, ככל שיהיה צורך בדבר) לשתף פעולה עם הטיפול ועם המאמצים לחידוש הקשר.

ב. למה קשר נכשל?

אין מי שיחלוק על כך שהורים צריכים לגדל את ילדיהם ושאמת־המידה לכך היא טובת הילד. הורים צריכים להגן על ילדיהם מכל נזק, וכן לעודד אותם ולהכשירם לפתח יחסים בין־אישיים תקינים.[10]

אחת המחויבויות המרכזיות של הורה היא לאפשר לילד לגדול בחסותם של שני הורים פעילים ולעודד אותו לאהוב את שניהם. במונחים תורניים־הלכתיים, אסור להורה לגרום לכך שהילד לא יקיים את מצוות כיבוד אב ואם, הן כלפיו והן כלפי ההורה השני. בית המשפט לענייני משפחה באשדוד קבע:

> **"שלילת אב", כמוה "כשלילת האם" פוגעים בהתפתחותו התקינה של הקטין ועלולות להביא אצל הקטין לחרדת נטישה אצל הילד, פגיעה נפשית, חסך התפתחותי, ואף לפגיעה בתפקוד הקוגניטיבי.**[11]

לפיכך, האב שקיבל משמורת על ילד בן 8 חויב:

> **"... לאפשר ...לקטין להיות ילד, וכל ילד צריך את אמא, בדיוק כמו שהוא זקוק לאבא".**[12]

בחלק זה של המאמר נתאר גורמים ומצבים העלולים להוביל לכישלון קשר.

נדיר שהורה יאמר במפורש לילד שאסור לו להיות בקשר עם ההורה האחר. בדרך כלל הסיבות להפסקת קשר בין ילד להורה מצטברות על פני פרק זמן; בדרך כלל אחד ההורים, במילים או במעשים, מקשה על האפשרות של

---

10 ראו מאמרי לעיל ה"ש 1.

11 תמ"ש (משפחה אשד') 49927-04-15 **א.ס. נ' א.ס.**, פס' 2 (פורסם בנבו, 5.1.2016).

12 שם, פס' 8.

הילד ליהנות מהקשר עם ההורה האחר, או מעודד את הילד, המעשים או במחדלים, לפתח עמדה שלילית לא מוצדקת כלפי ההורה האחר ובני משפחתו.

מחויבות נוספת של כל הורה היא לדאוג לבטיחות הילד באמצעות פיקוח על מעשיו. המונח **שמירת סף** (Gatekeeping), בהקשר של יחסים בתוך המשפחה, מתייחס לדרכים, כגון קביעת כללים בדבר הסדרי קשר, שבהן היחס והפעולות של הורה משפיעים על המעורבות והאיכות של הקשר בין הילד להורה האחר. הדבר יכול להיות חיובי, ומעודד את הקשר, או להיפך, מגביל את הקשר עד כדי שלילתו.

שמירת סף היא מועילה כשכל הורה פועל כדי לתמוך במעורבות מתמשכת של ההורה האחר בחיי הילד, ורואה בחיוב את הקיום של מערכת יחסים משמעותית עבור הילד עם ההורה האחר. התנהגות מועילה היא פרואקטיבית, מכילה ומדגימה לילד שכל הורה מעריך את תרומתו של ההורה האחר אף על פי שההורים חיים בנפרד.

ישנם מקרים שבהם שמירת סף מגבילה היא מוצדקת, למשל כשאחד ההורים נמצא אשם בהתעללות ופגיעה בילד וההורה האחר עומד על כך שהקשר יהיה תחת פיקוח של רשות הרווחה. לעומת זאת, שמירת סף היא **לא הולמת ומזיקה** (Maladaptive)[13] כשהורה אחד משפיע לרעה, ללא הצדקה, על איכות הקשר של ההורה האחר ועל מידת המעורבות שלו בחיי הילד, כשהוא משכנע את הילד שהגבלת הקשר או ניתוקו נעשים לטובת הילד ולהגנתו.[14] בשלב זה די בשלוש דוגמאות: הורה אשר משנה את מקום המגורים של הילד למקום מרוחק ממגורי ההורה האחר, ללא ידיעת ההורה האחר וללא הסכמתו; הורה המפעיל לחץ פסיכולוגי על הילד כדי שיראה את הקשר עם ההורה האחר כפוגע בו או בהורה שעמו הוא גר; הורה הטוען ומשכנע את הילד שההורה האחר פגע בו מינית כשהיה קטן כאשר לא היו דברים מעולם.[15] הורה הפועל בכל אחת מהדרכים הללו פוגע בקשר משמעותי של הילד עם ההורה האחר, או מונע קשר לחלוטין.

אם כן, השאלה החשובה איננה אם פעולות ההורה מצמצמות את הקשר עם ההורה האחר, אלא האם שמירת הסף במקרה המסוים היא הולמת ומטיבה או שמא היא בלתי־הולמת ומזיקה; האם היא משרתת את צורכי הילד או מונעת ממנו קשר משמעותי עם ההורה האחר, קשר שהוא זקוק לו להתפתחותו הבריאה. בהמשך **מאמר זה נתייחס לכישלון קשר שנגרם עקב שמירת סף מזיקה לילד, שאינה נחוצה לצרכיו ורק משרתת את הצרכים והרצונות של ההורה המנכר, כולל רצונו להעניש את הורה המנוכר או לפגוע בו**. במקרים אלה, השימוש במונח "**ניכור הורי**" נכון ומוצדק.

לפי דרנל[16] אפשר לזהות שלוש קטגוריות מרכזיות של הורים מנכרים (וכן הורים המשתמשים בשמירת סף בלתי־הולמת ומזיקה):

1. הורים הפועלים כאמור **באופן מודע ובזדון**: אלה יודעים שהם עושים דבר שאיננו הוגן אך הם מחפשים נקמה ו"צדק", לעתים בגלל עבר של התעללות בין־זוגית. הורים אלה עלולים להמציא טענות שווא בדבר התעללות בילד או לטעון לאוזני הילד ולשכנע אותו שההורה האחר הוא רשע, שקרן, פושע, וכיו"ב, ו/או לכנותו בכינוי גנאי: זבל, חמור, בוגדת וכד'.

2. הורים הפועלים כאמור בגלל **פגם או הפרעה באישיות**: אלה אינם מבינים שמעשיהם בעייתיים. הם משוכנעים שמעשיהם נכונים וטובים לילד, והם מטילים את האחריות לכישלון הקשר, שהם רואים אותו כמוצדק, על הילד או על ההורה האחר.

---

13 Michael A. Saini, Leslie M. Drozd & Nancy W. Olesen, *Adaptive and Maladaptive Gatekeeping Behaviors and Attitudes: Implications for Child Outcomes after Separation and Divorce*, 55 FAMILY COURT REV. 260 (2017).

14 William G. Austin, Linda Fieldstone & Marsha K. Pruett, *Bench Book for Assessing Parental gatekEeping in Parenting Disputes: Understanding the Dynamics of Gate Closing and Opening for the Best Interests of Children*, 10 JOURNAL OF CHILD CUSTODY 1 (2013).

15 יש סברה שכאשר הורה טוען שההורה האחר פגע מינית בילדו, חשוב לבדוק אם ההורה שטוען זאת היה בעצמו קרבן להתעללות מינית בילדותו. ראו הרצאה משודרת של Karen & Nick Woodall, אפריל 2018.

16 D. DARNALL, DIVORCE CASUALTIES: PROTECTING YOUR CHILD FROM PARENTAL ALIENATION (1998).

3. הורים הפועלים כאמור **כבדרך אגב, כמעט באופן פסיבי**: אלה אינם מודעים להשפעות מעשיהם או מחדליהם על הילד, או שאינם מבינים שסירובו של הילד לקיים קשר אינו דרך הולמת להתמודד עם סיטואציה קשה מאוד. בקבוצה זו נכללים, למשל, הורים המגיבים לסירוב של הילד לבקר את ההורה האחר בטענה ש"זכותו" של הילד להחליט עבור עצמו, ואינם מנסים לפעול כנגד הסירוב, או שמנהלים שיחות טלפון הכוללים הערות לגנותו של ההורה האחר, או עם עורך הדין, בנוכחות הילד.

על פי רוב, ניתן, באמצעות הדרכה נכונה, למנוע או לצמצם את שמירת סף בלתי־הולמת ומזיקה וכן ניכור, אצל ההורים מהקטגוריות הראשונה והשלישית (בזדון או בהיסח הדעת, ובהעדר הפרעת אישיות או מחלת נפש אצל ההורה המנכר) נדרשת התערבות טיפולית מיד כשמופיעים הסימנים הראשונים של רתיעה אצל הילד מהקשר עם ההורה האחר. להלן יוצעו עקרונות הדרכה ודרכי טיפול מתאימים.

לעומת זאת, כאשר מדובר בהורה שומר סף ומנכר מהקטגוריה השנייה – מחלת נפש או הפרעת אישיות – הורה כזה אינו פנוי להדרכה או לשכנועים, ונדרשת לגביו התייחסות שיפוטית בהקדם האפשרי, משום שכל שיהוי בהליכים המשפטיים יפעל לטובתו של ההורה בעל הפרעת האישיות, והוא עלול לנצל לרעה או לחבל בניסיונות של גישור או טיפול.

לסיכום חלק זה: מסקירת הספרות במחקרים ובפרקטיקה המשפטית ואצל אנשי טיפול, עולה שישנה התקדמות טובה בזיהוי הסיבות לכישלון קשר, ובמיוחד בחידוד ההגדרה של שמירת סף ושל הטיפולוגיה שלה. הוכח ששמירת סף בלתי־הולמת ומזיקה תוביל במקרים רבים לניתוק של הקשר, כלומר: לניכור הורי מוחלט.

אולם חומר מקצועי זה טרם הגיע לתודעת הציבור הרחב, ואפילו לאנשים העוסקים בטיפול בילדים והורים. משום כך, המאמצים הטיפוליים והשיפוטיים מופנים לטיפול במשפחות שבהן כבר קיים ניכור הורי, וכמעט לא נעשה דבר כדי למנוע את התפתחותו (חלק ג' להלן). חינוך והדרכה באשר לתופעה ולנזקים שהיא גורמת, כמו גם זיהוי מוקדם של שמירת סף פוגענית (חלקים ד' ו־ה' להלן), והתערבות מידית (טיפולית או שיפוטית) (חלק ו' להלן), עשויים למנוע הדרדרות לניכור הורי.

ג. ההתמודדות מתחילה מאוחר מדי

1. בית המשפט

ברוב המכריע של המקרים, ההורים מגיעים לבית המשפט רק לאחר שעברו לגור בנפרד, אבל הסכסוך בין ההורים – ויכוחים ושתיקות, אם לא גרוע יותר – משפיע על הילד הרבה זמן לפני כן. המתיחות בבית משפיעה על הילדים מרגע היווצרותה. חלק מהילדים יחצינו מיד סימני מצוקה ברורים ואצל אחרים ייחשף הנזק מאוחר יותר.

בדרך כלל, שופטים בבתי משפט לענייני משפחה, וכך גם דיינים וקאדים בבתי הדין הדתיים, נדרשים לדון במקרים כאלה רק כשהקשר בין הילד להורה כבר נכשל. לעתים קרובות ההורה המנוכר אינו מודע להתנהגות המנכרת של ההורה האחר, ולכן התביעה והבקשה לסעד מידי מוגשות לבית משפט רק לאחר שהקשר נפסק לגמרי, או כשאחד ההורים עובר לגור עם הילד – ללא התראה מראש להורה האחר וללא רשותו – במקום רחוק ממגורי ההורה האחר, ובכך מצמצם או מונע את הקשר הפיזי. גישה סלחנית של בית המשפט להעתקת מגורים כזו עלולה להתפרש אצל הילד כמצדיקה את ניתוק הקשר.

יש שופטים החשים תסכול, חוסר אונים וכעס במקרים בהם ילדים מסרבים לקשר עם הורה באופן הנתפס בעיני השופט כבלתי־הגיוני ולא מוצדק. כך, לפני כשנתיים, שופטת במדינת מישיגן שבארצות־הברית איימה בכליאה על אחים (בני תשע ו־13) משום שסירבו לראות את אביהם. השופטת לא ראתה לנכון לנקוט צעדים חמורים נגד האם, שככל הנראה הייתה אשמה בהתפתחות הסרבנות ועודדה אותה. הדיונים בתיק נמשכו שנים, ולבסוף ציוותה השופטת לאזוק ילד בן 13 ולקחת אותו לכפר ילדים, ואסרה על קשר בינו לבין אמו ואחיו. אחיו בן 9, שלפני כן

הסכים להיפגש עם אביו, שינה את דעתו ואמר שהוא רוצה להיות עם אחיו הגדול. הילדים נשלחו לכפר ילדים, המשמש בדרך כלל לילדים על סף עבריינות.[17]

סבלם של הילדים היה נמנע לולא השופטת הייתה מתערבת כבר בהתחלת הסרבנות, ונוקטת בצעדים להבטיח את הקשר, באמצעות צווים ברורים נגד האם שיכללו מנגנוני הקשר, טיפול עבור הילדים, וטיפול והדרכה להורים וסנקציות נגד האם במקרה של אי ציות.

יצוין שהשופטת הועמדה לדין משמעתי ונמצאה אשמה בביצוע 15 עברות משמעת. מדובר במקרה מביש המדגים, בין היתר, את חוסר היכולת של בית המשפט להכריח ילד, המתבצר בסרבנותו במשך חודשים ושנים, לחדש קשר, עם הורה שהילד נוכר כנגדו.

גם בשל סיבה זו יש צורך בזיהוי מוקדם של סימני המצוקה ושל האפשרות לכישלון־קשר, ובעקבותיו – בהתערבות טיפולית, מגובה בהחלטות שיפוטית, שתמנע את הדרדרות המצב לכישלון קשר מוחלט.

2. תכניות לחידוש קשר

כיום קיימות כמה תכניות לחידוש קשר, בכמה מתכונות, חלקן מסתמנות כמוצלחות למדי.[18] עם זאת, יש בהן כמה חסרונות: על פי רוב הן מתקיימות בתנאי פנימייה למשך ימים מספר, ועלותן גבוהה ומעבר ליכולת הכלכלית של רוב המשפחות. מעבר לכך, חסרונן העיקרי נובע מכך שהשימוש בהן מותנה בהסכמה של ההורה המנכר. התנגדות של אחד ההורים לתכנית תקשה מאוד על השתתפותו של ילד מנוכר, אף אם בית המשפט יצווה עליה, משום שהילד המנוכר יתקשה מאוד להתגבר על המסרים השליליים של ההורה המנכר. על כן, מספר הילדים וההורים שהשתתפו בתכניות אלו קטן מאוד.

יחידות הסיוע בישראל עורכות סמינרים בני שלושה ימים, שבהם משתתפים הורים וילדים שהקשר ביניהם נקלע לקשיים; לא מדובר במשפחות שבהן כבר ניתק הקשר. אמנם סמינרים אלה מגיעים לתוצאות מוצלחות – הן עבור הילדים הן עבור ההורים – מבחינת שיפור הקשר וצמצום ההתנגדות; אלא שמספר המשפחות המשתתפות בסמינרים אלה עדיין קטן. גם בארץ עצם ההשתתפות בהם מותנה בהסכמה של שני ההורים, וגם כשיש צו שיפוטי המחייב השתתפות, הורה המתנגד לתכנית – ואפילו התנגדות סמויה – עדיין יכול למנוע מהילד להפיק ממנה תועלת.[19]

חלק מהתכניות נוצרו ליצור התערבות מוקדמת. כך, למשל, The Child-Centered Conjoint Therapy, תכנית המכוונת בעיקר לילדים בגיל גן הילדים ואילך, מטפלת בילדים ובהורים. הטיפול בילד מתמקד בצורך שלו להגיע למיומנויות התפתחותיות והתנהגותיות נאותות למרות העימות ההורי, והטיפול בהורים נועד למקד אותם בצורך לעזור לילד, במקום בהטחת האשמות הנוגעות לבעיות ביניהם ולמצב הילד. גישה זו הותאמה לסייע במצבים של התנגדות או סירוב של הילד לקשר עם ההורה.[20]

בתי המשפט, עובדי בריאות הנפש ועובדים סוציאליים מפנים משפחות לתכניות אלה רק לאחר שהילד הראה סימנים של התנגדות לקשר או הפסיק לקיים קשר עם אחד ההורים. מכאן, שיש צורך ברשת של מרכזים

---

17 Eibschitz-Tsimhoni v. Tsimhoni, Case No. 09-76649-DM (6th Cir.).

18 Richard A. Warshak, *Family Bridges: Using Insights from Social Science to Reconnect Parents and Alienated Children*, 48 FAMILY COURT REV. 48 (2010); Karen Woodall, *Understanding and working with the alienated child Family Separation Clinic*, https://www.familyseparationclinic.com/articles/. יש לציין שרוב המאמרים על תכניות אלו פורסמו על ידי מפעילי התכניות, ללא קבוצות ביקורת; כמו כן, הגדרת "הצלחה" מצומצמת ליצירת קשר או לשיפור הקשר בין הילד להורה שהיה מנוכר. ברוב המקרים לא נבדקה איכות הקשר המחודש בחלוף הזמן מאז התכנית (האם נמשך או הדרדר שוב); לא נבדקו גם הקשרים של הילד עם ההורה שניכר ואם היה שינוי לרעה ביחסים אלה. ראה: ד"ר חניתה קושר "מה עובד במקרים של ניכור הורי?" (ביה"ס לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית ע"ש פאול ברוואלד, האוניברסיטה העברית בירושלים).

19 שיחה עם ענת ענבר, ספטמבר 2017.

20 Lyn R.Greenberg, Lynda Doi Fick & Robert A. Schnider Hon, *Catching Them Before Too Much Damage is Done: Early Intervention with Resistance-Refusal Dynamics*, 54 FAMILY COURT REV. 548 (2016).

טיפוליים ייעודיים עבור ילדים והורים הנקלעים במשבר, שיאפשרו טיפול מיד עם זיהוי הסימנים הראשונים של רתיעה מקשר או של שמירת סף פוגענית. חשוב לחשוף את הציבור, ובמיוחד את אנשי המקצוע הנמצאים בקשר עם ילדים והורים, למידע על קיומם ותפקידם של מרכזים אלה. מרכזים אלה צריכים להיות זמינים ונגישים – ללא רשימות המתנה וללא צורך בהפניה של רשויות הרווחה – ולספק שירות בעלות שביכולתו של כלל האוכלוסייה.[21]

3. לפעמים צריכים להרפות

אין זה סביר לחשוב שאפשר למונע כישלון קשר בכל המקרים. כך, למשל, כאשר הורה טוען טענות שווא להתעללות בילד (כולל התעללות מינית) במסגרת מגמה כוללת של ניכור, והילד השתכנע שההורה האחר אכן התעלל בו, ספק רב אם אפשר להחזיר את הילד לקשר זורם עם ההורה המנוכר. גם בתחום הבריאות הכללית, חיסונים לא תמיד מצליחים למנוע תחלואה, וטיפול רפואי לא תמיד עוזר.

במקרים כאלה טיפול ושכנוע אינם מועילים. הבאת עניינו של הילד פעם אחר פעם לבית המשפט, או גרירתו שוב ושוב לשיחה עם מטפל, עלולות להביאו לשנוא את מוסדות הטיפול ולראות את בתי המשפט כנעדרי כוח; בפועל הוא עלול להתרחק אף יותר מההורה שהוא מזהה כאחראי לטרטורים החוזרים.

במקרים אלה ייתכן שלהורה ולבית המשפט אין ברירה אלא להשהות את המאמצים המשפטיים לחידוש הקשר והוא צריך "להרפות".[22] לדוגמה, בשנת 2012, אחרי ניסיונות ארוכים ובלתי־מוצלחים של בית המשפט לחדש קשר בין ילדים לאביהם, כתב השופט טום אלטובלי מאוסטרליה מכתב לשני ילדים שסירבו לקשר עם אביהם. המכתב נועד להיפתח על ידי כל אחד מהם בהגיעו לגיל 14:

X ו־Y היקרים,

אחרי שאמא ואבא שלכם נפרדו הם לא הצליחו להסכים איפה תגורו. באותו זמן הייתם בני 6 ו־10. כשופט שלכם, תפקידי היה להחליט. קיבלתי המון עזרה מעורך־הדין שייצג אתכם, מכל אחד מהוריכם וגם ממומחה בפסיכיאטריה של הילד.

למרות כל העזרה הזו, המקרה שלכם היה קשה ועצוב להחליט בו. אני כותב מכתב זה כדי להסביר לכם את החלטתי, אף שכנראה לא תקראו אותו אלא אחרי שנים רבות.

הדבר החשוב ביותר שאני רוצה לומר לכם הוא שגם אמא וגם אבא אוהבים אתכם מאוד.

הם אהבו אתכם מהיום שנולדתם, הם אוהבים אתכם עכשיו והם יאהבו אתכם עד סוף חייהם. אבא לא היה בסביבה שלכם למשך זמן מה, אבל זה לא משנה את העובדה שהוא אוהב אתכם.

בתקופה שבה נאלצתי להחליט במקרה שלכם, אמא שלכם האמינה שאביכם פגע בכם.

תפקידי היה לבחון את כל המידע ולהקשיב היטב למה שכולם אומרים, כולל המומחים.

הגעתי להחלטה שלא נפגעתם על ידי אביכם. גם אחרי שהודעתי לאמכם על ההחלטה, אני חושב שבלבה היא עדיין האמינה שאביכם פגע בכם.

זה מראה שמילים לא יכולים לשנות את מה שנמצא בלבו של אדם.

בזמן הדיון שניכם אמרתם דברים ועשיתם דברים שמהם הבנתי שלא חיבבתם את אביכם ולא רציתם לבלות עמו.

אני לא חושב שבאמת התכוונתם לזה. אני חושב שאולי אימצתם דברים שאמכם חששה מהם.

---

[21] בעת הכנת מאמר זה לפרסום, פועל המיזם "ילדים לפני הכל" להקמת מרכזים מסוג זה בארץ. ראה www.yeladimb4.org

[22] Fidler, Bala & Saini, לעיל ה"ש 8, בעמ' 103.

הקשבתי למה שאמרתם, אבל בסופו של דבר נאלצתי לקבל החלטה קשה, וזה לא היה בגלל הדברים שאמרתם או שעשיתם.

אמרתי לכם שזה מקרה שהיה קשה ועצוב להחליט בו.

אביכם רצה מאוד לגור אתכם, אבל החלטתי שיותר טוב עבורכם יהיה לגור עם אמא, אפילו שזה יחייב אתכם לעבור לגור הרחק מהמקום שבו גרתם עד אז.

ידעתי שאמכם תטפל בכם יפה. החלטתי לא להכריח את אמכם לאפשר לכם לראות את אביכם, אף על פי שאביכם מאוד רצה בכך. חשבתי שזה יקשה עליכם.

כאשר תקראו את המכתב הזה אני חושב שתהיו מספיק מבוגרים להחליט מה דעתכם. אני מקווה שתרצו ליצור קשר עם אביכם ולהכיר אותו שוב.

יש אנשים שנקראים יועצים, והם יוכלו לעזור לכם עם ההרגשות שלכם בעניין וגם יעזרו לכם לחדש קשר עם אבא.

בבקשה תזכרו שגם אמא וגם אבא אוהבים אתכם מאוד, גם אם הם אוהבים בצורות שונות.[23]

מכתב זה מדגים את הקשיים העומדים לפני בית המשפט כשניתוק הקשר מתקבע.

עם זאת, בכל מקרה לגופו יש לשקול בכובד ראש אם ראוי להרפות וכיצד. הימנעות של הורה ממאמץ לחידוש הקשר עלולה להתפרש על ידי הילד כביטוי לחוסר התעניינות בו, וכך – בדרך כלל בצירוף עידודו של ההורה המנכר – הילד ישתכנע אף יותר שההורה המנוכר שונא אותו.

יש מקרים שבהם הקשר מתחדש גם אחרי שנים של ניתוק, וזאת בזכות זה שההורה המנוכר לא הרפה והתמיד בניסיונות ליצור קשר עם הילד, על אף דחיית פניותיו. ככל שהילד מתבגר מתרבים הסיכויים שהוא יבין שסיבה לניתוק הקשר איננה נעוצה בהתנהגות ההורה המנוכר, אלא בעיקר בהתנהגות ההורה המנכר והשימוש שנעשו בילד על ידי אותו הורה.

4. עניין של בריאות הציבור

צפייה קלינית, מחקרי מקרים ומחקרים איכותניים ואמפיריים מצביעים כולם על כך שילדים מנוכרים יסבלו מפגיעות רגשיות וקוגניטיביות, כולן או חלקן: דימוי עצמי ירוד, רגשות אשם, שיבושים בתפקוד הבין-אישי, שימוש בסמים או אלכוהול במהלך ההתבגרות (כדרך להתמודד עם רגשות כואבים שהופיעו עקב אובדן או עימות הורי), מובחנות אישית ירודה עקב התרשתות enmeshment עם ההורה, או קבלת תפקידים הוריים כלפי ההורה או כלפי אחים (parentification), היעדר כבוד לנורמות חברתיות ולסמכות, וכיוצא באלה.[24]

נזקים אלה אינם חולפים. מחקר כמותני רטרוספקטיבי של מבוגרים שחוו ניכור כילדים העלה כי מבוגרים אלו סבלו משנאה־עצמית ומרגשי אשם (בשל היותם מנוכרים וגם בשל נטישת אחים צעירים מהם), מפרקי זמן ממושכים של דיכאון (70% מאלו שרואיינו), מגירושין (שני שלישים מהמרואיינים התגרשו פעם אחת, ורבע מהם יותר מפעם אחת), מכעס וטינה (על כך שתומרנו או נשלטו רגשית על ידי ההורה המנכר), מניתוק הקשר עם ההורה שניכר אותם, וכן מהתנכרות מילדיהם שלהם.[25]

---

23 http://www.heraldsun.com.au/news/federal-magistrate-tom-altobellis-letter-to-two-children/news-story/6fcbaace29038645 .7839f524de8ef464?sv=97f88660317c5b67f6450f2c43cdf660

24 Fidler, Bala & Saini, לעיל ה"ש 8, בעמ' 99.

25 AMY BAKER, ADULT CHILDREN OF PARENTAL ALIENATION SYNDROME: BREAKING THE TIES THAT BIND (2007); ראו גם Agllias Kylie, *Missing family: the adult child's experience of parental estrangement,* 32 JOURNAL OF SOCIAL WORK PRACTICE 59 (2017).

על פי מחקרים רבים ממדינות העולם, פרידה בין הורים מביאה לרמות גבוהות יותר של מחלות פיזיות ונפשיות אצל ילדיהם, הן כאלה העשויות להופיע בזמן הפרידה והן כאלה העשויות להופיע גם עשרות שנים אחריה. נוסף על כך, הפגיעה עלולה להיות אפיגנטית, כלומר: כזו הגורמת לנזקים נוירולוגיים ולעיכוב בהתפתחות המוחית. כאשר עימות הפרידה בין ההורים מלווה גם באובדן הקשר של הילד עם אחד ההורים בגלל ניכור, השכיחות של מחלות מתעצמת.[26] לפיכך, עלינו להבין שכישלון קשר, במיוחד על רקע עימות הורי בעצימות גבוהה המלווה במתח, במצוקה ובחרדה, הוא עניין של בריאות הציבור ומכאן החשיבות של מניעה.

כישלון קשר בכלל, וניכור הורי בפרט, מגדילים במידה ניכרת את הוצאות המדינה בגין טיפול בילדים וגם במבוגרים שנוכרו כילדים. ההוצאות כוללות גם אשפוזים בשל מחלות פיזיות ונפשיות. מניעתה של תופעת כישלון הקשר תקטין, ואפילו תייתר את עלויות הטיפול. לגורמים הממונים על בריאות הציבור, המממנים את הטיפול, יש עניין רב בצמצום תופעות של שמירת סף מזיקה וניכור הורי.

כפי שנראה בהמשך, למדינה יש אינטרס ברור למנוע התפתחות של כישלון־קשר במובן של חיסכון בתקציבים של מערכת המשפט בהתמודדות עם מקרים אלה, וגם חיסכון בהוצאות על שירותים סוציאליים המטפלים בנזקים ארוכי־הטווח שנגרמים לילדים.

עקרונות בריאות הציבור מבוססים על ההבנה שכאשר ישנה מחלה או התנהגות הפוגעת בבריאותם של אנשים, יש לחפש מענה שלא רק ירפא את אלה שנפגעו אלא גם ימנע את התפתחות התופעה. כפי שמסופר בסיפורי חלם, כאשר אנשים רבים נופלים מהגשר ונפגעים צריך לרפא אותם ולכן חכמי חלם יבנו בית חולים, אבל טוב יותר היה להשקיע בבניית מעקה לגשר כדי שלא יפלו. ניק צ'יילדס אמר:

> So many of us in all kinds of professions are completely devoted to pulling bodies out downstream when we know that what will make most difference is to be stopping them being pushed in upstream.[27]

ד. מניעה ראשונית: העלאת המודעות הציבורית

1. מודעות לשמירת סף פוגענית ולניכור על ידי הורה כהזנחה והתעללות בילדים

הזנחה ופגיעות בילד הן התעללות בילדים (Child Maltreatment), כפי שהוגדרה על ידי ארגון הבריאות העולמי:

> **כל סוגי התנהגות פיזית ו/או רגשית פוגענית, התעללות מינית, הזנחה או טיפול רשלני או ניצול מסחרי ואחר, אשר מובילים לפגיעה, ממשי או פוטנציאלי, בבריאותו של הילד, בהישרדותו, בהתפתחותו או בכבודו, במסגרת מערכת יחסים של מחויבות, אמון או כוח.[28]**

עובדים סוציאליים בקהילה, כולל אנשי הגנת הילד, צריכים לראות עימות בעצימות גבוהה בין הורים, שמירת סף מזיקה וניכור הורי כהזנחה והתעללות רגשית.[29] העובדים בתחומים אלה עשויים להיות הראשונים מחוץ למשפחה שיזהו את תחילת היווצרותו של כישלון קשר, כולל שמירת סף פוגענית על ידי אחד ההורים והתנגדות של הילד לקשר. לפיכך, חשוב וראוי שהכשרתם המקצועית תכלול תשומת לב וזיהוי של סימנים המעידים על כישלון קשר והבנה שהתנהגות הורית כזו כמוה כהתעללות.

---

26 Vittorio Carlo Vezzetti, *New approaches to divorce with children: A problem of public health* 1 (Health Psychology Open, July-December 2016).

27 התכתבות אישית. Nick Childs הוא מטפל מסקוטלנד בעל ניסיון רב בטיפול בילדים שנפגעו עקב עימותים בין הוריהם.

28 A. Butchart, A. Harvey, M. Mian & T. Kahane, Preventing Child Maltreatment: a Guide to Taking Action and Generating Evidence 9 (2006).

29 Alexa N. Joyce, *High Conflict Divorce: A Form of Child Neglect*, 54 Family Court Rev. 642 (2016).

2. מודעות ציבורית

מניעה של תופעה שלילית מחייבת שכל המעורבים יחזיקו בידע הרלוונטי. תובנה זו מביאה לבניית תכניות משולבות ורב־תחומיות. בתחום הרפואה, לדוגמה, מובן שיש לנסות להקל על הסימפטומים אצל אלה שחלו, אך בד בבד יש לחפש מה גורם למחלה. אם החיפוש מעלה תוצאות, יש לחפש תרופה או טיפול שיקלו על החולה, ובה בעת לנסות ולמנוע את התחלואה בכלל. אם מצליחים לזהות אופני מניעה, יש לשכנע את הציבור העלול ללקות במחלה לעשות את הנדרש: לקבל חיסון, לשנות אורחות חיים וכיוצא באלה.

מניעת מחלת הפוליו התאפשרה רק כשהציבור נהפך מודע לקיומו של הווירוס, לאופנים שבהן המחלה עוברת מאדם לאדם (צואה מזוהמת) ולכך ששטיפת ידיים מועילה. רק כשהחיסון נהפך זמין והוכחה יעילותו ניתן היה להכחיד את המחלה ברוב המכריע של מדינות העולם. התאפשרה המניעה של כמה תוצאות חמורות של אירוע מוחי רק לאחר שהציבור למד לזהות את הסימנים של תחילת אירוע ואת ההכרחיות של מענה רפואי מידי לאחר הופעתם.

התופעות של שמירת סף פוגענית וניכור הורי אינן ידועות לחלקים גדולים מהציבור. מצבים אלה מוכרים רק למשפחות שחוו התפרקות של היחסים בין ההורים, כאשר אחד ההורים, במודע או שלא במודע, ניסה להרחיק את הילד מקשר שוטף עם ההורה אחר. גם אנשי מקצוע – כולל מטפלים, רופאים, מחנכים ומשפטנים, למעט אלה שמטפלים ישירות בילדים ובמשפחות במשבר – אינם מכירים את המונחים ואת הסבל שמאחוריהם.

מאמר זה אינו מתעלם מהתכניות הרבות המוצעות לזוגות בתהליכי פירוד או גירושין ולילדיהם במסגרת יחידות הסיוע של בתי המשפט ובתי הדין הדתיים בישראל. אלה כוללים פגישות מהו״ת על פי תקנות להסדר התדיינויות בסכסוכי משפחה (הוראת שעה), התשע״ו–2016, וכן שיעורים וסדנאות שההורים מופנים אליהם לאחר פתיחת הליכים משפטיים. כבר ציינו תכניות ההתערבות המופעלות גם במצב של ניכור. אולם אלה ניתנים לאחר מעשה, בדיעבד. מאמר זה מתמקד בניסיון למנוע את התפתחות התופעות מלכתחילה.

לשם כך, הציבור צריך להיות מודע לכך שפרידה הורית המלווה בוויכוחים בעצימות גבוהה עלולה לגרום בעיות חמורות וארוכות־טווח עבור ילדים. העברת המידע דורשת שיתוף פעולה בין הקהילה הטיפולית, מחנכים ואנשי תקשורת. העיקר הוא הבאת המידע לכלל האוכלוסייה של הורים וילדים, כולל אנשים שיש להם ילדים ללא נישואין ואף ממערכות יחסים קצרות־טווח, משום שאחריותם של שני ההורים מתחילה מרגע היווצרותו של הילד וקיימת כל עוד הוא קטין, ללא קשר לקיומם או להיעדרם של יחסים משפטיים (חוזיים או אחרים) או מעמדיים (כגון נישואין) בין ההורים.[30]

בפרק 6 בספרם על ילדים המתנגדים לקשר עם הוריהם עוסקים פידלר, באלה וסאיני במניעה מוקדמת וראשונית, המתמקדת ב״אוכלוסייה כולה שעלולים להיות בסיכון של בעיות קשר הורה־ילד לאחר פרידה״.[31]

המאמצים להעלאת המודעות ולמניעת התופעה צריכים לכלול התייחסות לעצם קיומן של התופעות, אך ללא התייחסות גם לנזקים הקשים הנגרמים לילדים, סיכויי ההצלחה של מאמצים אלה, הן באמצעי התקשורת והן בהדרכת נוער והורים, נמוכים מאוד.

ספרות ענפה עוסקת בהשפעות של ניכור, ושל מה שקדם לניכור ולעתים קרובות מנבא אותו: שמירת סף פוגענית ומזיקה.

הספרות מדווחת בעקביות שילדים מנוכרים נמצאים בסיכון למצוקה רגשית ולקשיי הסתגלות במידה גבוה בהרבה מילדים שאינם מנוכרים ושמקיימים קשר עם שני ההורים על אף הפירוד והליכים המשפטיים.

לעתים קרובות ילדים המפסיקים להיות בקשר עם הורה מבטאים פחד מההורה המנוכר. לעתים קרובות הפחד חסר בסיס ואינו רציונלי, והוא משפיע לרעה על התנהגותו והתפתחותו של הילד.[32]

---

30 גם כאן, ראו מאמרי, לעיל ה״ש 1.

31 ה.ש. 8 לעיל.

3. אמצעי התקשורת

אמצעי התקשורת צריכים לקבל מידע על מקרים של כישלון קשר, ולא רק מפיהם של הורים שאינם מרוצים מהתפקוד של שירותי הרווחה או של בית המשפט, ולא רק על מקרים סנסציוניים. כתבים ועורכים צריכים להיחשף למאמרים מקצועיים של מומחים ראויים ולקבל עידוד להשתמש בהם. יש מקום וחשיבות להפקה של סדרת טלוויזיה או סרט על ניכור הורי ועל השפעותיו.[33]

4. תכניות להורים

פיקאר וקאופמן כתבו על מניעה ראשונית:

> **תכניות פסיכו־חינוכיות מועילות כאשר הן מתבצעות לפני שאנשים מחליטים להביא ילדים וכן במהלך גידול הילדים; הן מועילות במיוחד כאשר הורים מוצאים את עצמם בקשיים במערכת היחסים או בשלבים מוקדמים מאוד לפני פרידה. תכניות אלו יכולות לעזור להורים לפתח תקשורת אפקטיבית, כמו גם כישורים לפתרון בעיות ויכולות ליישב סכסוכים, להורות אפקטבית ולהורות משותפת. הן יכללו למידה על חשיבות השמירה על מערכת יחסים חיובית בין שני ההורים עבור הילדים ועל הנזקים של ניכור. יש הכרח בתוכן על שיטות מגוונות של פתרון סכסוכים ללא הליך אדברסרי ועל ההשפעות השליליות של הורות עוינת ושל התדיינות בבית משפט. ייתכן שתכניות כאלו לא ימנעו הדרדרות לניכור של המקרים החמורים ביותר, אך יש להן תועלת חיובית להורים ולילדים רבים.**[34]

ראוי כי זוגות העומדים להקים משפחה ייפגשו עם יועצים ויקבלו מידע על הקשיים העלולים להיגרם לילדים בעקבות פרידה, על הנזק לילדים הכרוך בעימות בעצימות גבוהה בכלל ועל שמירת סף פוגענית וניכור הורי בפרט.

תכניות כאלו טובות מאוד עבור אלה שמשתתפים בהן ועבור ילדיהם העתידיים, אבל לא יהיו להן משתתפים אלא אם הציבור יהיה מודע לבעיה. יש לבסס מודעות זו לפני שאנשים נכנסים למערכות יחסים ולכל המאוחר בתחילת ההורות שלהם.

5. חינוך פורמלי ולא פורמלי

העלאת המודעות למחויבויות הוריות, לניכור הורי ולשמירת סף מזיקה, צריכה להיעשות במסגרות החינוך, בעיקר בכיתות הגבוהות של התיכון בשיעורים על כישורי חיים ועל מערכות יחסים שכבר כוללים (או צריכים לכלול) חומר על הורות.

בה במידה יש לעודד הכנסת תכנים כאמור, מותאמים לפי גיל, לפעילויות של תנועות הנוער ובצה״ל – תכנים על מחויבויות הוריות ועל הנזק הכרוך במניעת קשר בין ילד להורה.

---

32 B.D. Garber, *Cognitive-Behavioral Methods in High-Conflict Divorce: Systematic Desensitization Adapted to Parent–Child Reunification Interventions*, 53 FAMILY COURT REV. 96 (2015).

33 ייתכן שהמקרה שבו שופטת ממישיגן שלחה ילדים למאסר (לעיל, ה״ש 17) ישמש בסיס לסדרה. הדגש צריך להינתן להשפעת העימות בין ההורים וההליכים המשפטיים על הילדים, נוסף על הנזקים שנובעים מעצם הניכור מהאב. החשיפה של שמות הילדים והסיקור העיתונאי בעניינם ודאי פגעו בהם, דבר שהיה נמנע אילו התנהל ההליך בבית משפט ישראלי, שבו חלק איסור מוחלט על חשיפת פרטים מזהים.

34 Daniel B. Pickar & Robert L. Kaufman, *Parenting Plans for Special Needs Children: Applying a Risk-Assessment Model*, 53 FAMILY COURT REVIEW 113 (2015).

ה. מניעה שניונית: גילוי מוקדם והפניה ליעוץ וטיפול

1. גילוי מוקדם

בצד העלאת המודעות של הציבור לתופעות אלה ולתוצאותיהן הקשות, נחוצה הדרכה לאנשים הבאים במגע עם ילדים והוריהם מתוקף מקצועם. אלה יכולים לצמצם במידה ניכרת את כישלון-הקשר בין ילד להורה באמצעות זיהוי מוקדם של סימנים המצביעים על אפשרות של התפתחות ניכור הורי ובאמצעות התערבות מידית, טיפולית ומשפטית, ככל שהדבר נחוץ.

כפי שצוין מקודם, ההתייחסות השיפוטית והטיפולית לכישלון קשר כיום דומה להתייחסות שהייתה למחלת הפוליו בטרם המציא ד״ר יונס סאלק את החיסון לפוליו, בשנות החמישים של המאה הקודמת. התופעה של כישלון קשר כבר מזוהה (באמצעות הסימפטומים), אף אין די מודעות לקיומה ולחומרתה; הגורמים לכך ידועים (הווירוס); נעשים ניסיונות כדי להתמודד עם ילדים לאחר שכבר נפגעו (הטיפול) – אבל לא נעשה דבר כדי למנוע את התפתחות התופעה (החיסון). האתגר כיום הוא להתקדם לשלבים הבאים – להעלות את המודעות הציבורית וליצור כלי התערבות שימנעו מהבעיה להיהפך לפתולוגית.

לפיכך, עלינו לבדוק דרכים למנוע ניכור הורי ולכל הפחות להפחית את מספר המקרים ולצמצם את חומרתם. הדבר מחייב גישה מולטי־דיסציפלינרית. בתי המשפט לא יכולים לעשות זאת בכוחות עצמם (גם אם תהיה חקיקה האוסרת על הורים לפעול כך), וגם הקהילה הטיפולית לבדה לא יכולה לתקן את הנזק.

בפרק 6 בספרם על ילדים המתנגדים לקשר עם הוריהם, התייחסו פידלר, באלה וסאיני גם למניעה שניונית המכוונת ל״ילדים והורים שזוהו כנתונים בסיכון גדול יותר להיהפך למעורבים בניכור״, כמו גם למניעה שלישונית במקרים שבהם זוהו מידות חמורות של התנהגויות מנכרות.[35]

עם זאת, הם אינם בטוחים שאמצעים כאלה יצליחו להשפיע על הורים הנתונים בעימות בעל עצימות גבוהה מאחר שהורים אלה – ובמיוחד הורים הסובלים מהפרעות אישיות – לא יזהו אצל עצמם את ההתנהגויות העלולות להביא לניכור או יראו אותן כמוצדקות ומועילות לילדים.

2. אוכלוסיות בסיכון והתנהגויות העלולות להוביל לכישלון-קשר

כל ילד שהוריו עוברים קשיים במערכת היחסים עלול להיחשף לוויכוחים ולריבים ולסבול מקשיים. רוב הילדים יתמודדו בצורה סבירה עם הסערה, אם מכוח אישיות חזקה ואם מכוח גורמים מטיבים אחרים כמו פעולות נכונות והסברים של שני ההורים או נוכחות של סבים או של גורמי חוסן אחרים.[36] אף על פי כן, ככל שעצימות העימות ההורי גבוהה יותר, וככל שהילד פגיע יותר, הסיכון של נזק מתמשך גדולה יותר.

פידלר, בלה וסאיני מצביעים על חמישה סוגים של גורמי סיכון: גורמים ספציפיים להורים; גורמים הטמונים במערכת היחסים שבין ההורים; גורמים הטמונים במערכת היחסים בין הורה לילד; גורמים ספציפיים לילד; גורמים ברמת המאקרו כגון המערכת האדברסרית.

במאמר זה נתייחס לגורמי הסיכון עבור ילדים (ילדים פגיעים במיוחד) ועבור הורים (הורים העלולים לפעול בצורה המסכנת את ילדיהם) ולאופנים שבהם יוכלו אנשים העובדים בתחומי הרפואה והחינוך, וכן בתחומים אחרים הבאים במגע מקצועי עם ילדים והוריהם, לזהותם.

בכוונתנו להפיק חומרי הדרכה בכתב המיועדים לבעלי מקצוע המטפלים בילדים, כדי שיכירו את המשמעות של סכסוך בין ההורים עבור הילד (סימני מצוקה אצל ילדים, התנהגויות של הורים וכיוצא באלה). בעלי המקצועות

---

35 Fidler, Bala & Saini, לעיל ה״ש 8, בעמ׳ 106.

36 ילדים שאי־אפשר להכניעם (invincible kids), כדברי פרופ׳ ג׳רלד קפלן (שיחות אישיות, 5-1994).

הרלוונטיים יוכלו להיעזר בחומרים אלה כדי לשקול אם אפשר לייחס את סימני המצוקה אצל הילד לערעור היציבות במשפחה ובאיזו מידה, וכן כדי לשקול אם יש מקום לייעץ להורים לפנות לקבלת סיוע.

הגורמים המקצועיים צריכים לקבל כלים שיכשירו אותם לזהות סוגים ספציפיים של התנהגות הורית כהתעללות, המחייבת התערבות טיפולית מידית. כמו כן יש להדריכם כיצד לפנות לשני ההורים, גם אם ההתנהגות המדאיגה באה לכאורה רק מצד הורה אחד, ולהסביר להם שזוהו אצל הילד סימני מצוקה שמקורם כנראה במתח בין ההורים.

עקרונית, לא מדובר בחידוש מרחיק לכת. בעשורים האחרונים נהפכו גורמי בריאות ואנשי חינוך יותר ויותר מודעים לנושא ההתעללות של הורים בילדים, פיזית ומינית, והם עוברים הכשרה כדי לזהות סימנים לכך באוכלוסיית התלמידים והמטופלים. בישראל, כמו במדינות רבות אחרות, גורמים אלה מחויבים על פי חוק לדווח לרשויות המדינה על חשדותיהם וממצאיהם.

לפיכך מוצע לאמץ את אותם כלים – הכשרות, הדרכות וחקיקה – גם לגבי שמירת סף מזיקה וניכור, שהם מהווים הזנחה והתעללות מנטלית־רגשית על ידי הורה.

כפי שהראינו, לממד הזמן יש משמעות גורלית. משום כך, במקרים מסוימים יהיה הכרח בהתערבות של בית משפט, והגורמים המקצועיים צריכים להיות מודעים לאפשרות לפנות לבית משפט לקבלת צווים. כן עליהם להיות ערים לקיומם של שירותי ייצוג הכוללים סיוע משפטי ללא תשלום למעוטי יכולת כלכלית ואפשרות לייצוג משפטי נפרד של הילדים.

3. הורים העלולים לסכן

להורים בתהליך פרידה יש פוטנציאל להתנהגויות של שמירת סף, העלולה להתפתח לניכור. בעקבות הספרות המקצועית בנושא נציין חלק מהגורמים העשויים לנבא ניכור:

- האישיות של כל אחד מההורים;
- הפרעות אישיות אצל אחד ההורים (אשר על פי המחקרים קיימת ב60% מהזוגות הנמצאים בעימות בעצימות גבוהה);
- פרידה טראומתית של ההורים (היוצרת חוסר יכולת של אחד ההורים או של שניהם להתמודד עם פירוק המשפחה), או התמודדות בלתי־מספקת עם הפרידה (הורה שאינו מסוגל להתאים את עצמו לשינויים בסדר היום ובסדרי המגורים, הורים המאבדים את הדימוי העצמי שלהם, וכאלה המתלוננים על "חוסר הגינות").
- הורה שהיה מנוכר בילדותו מאחד מהוריו והורה שההיסטוריה המשפחתית שלו כוללת ניכור כלפי בן משפחה.

4. ילדים בסיכון גבוה

כאמור, כל ילד שהוריו בהליכי פרידה עלול להיחשף להתנהגות מנכרת. על פי מחקרים וגם – ובעיקר – על סמך דיווחים של מטפלים ואנשי משפט, ילדים משתי קבוצות עיקריות נתונים בסיכון מוגבר להתנכר מהורה: ילדים עם צרכים מיוחדים, וילדים בגילאי שבע עד 11 במועד הפירוד בין ההורים.

(א) ילדים עם צרכים מיוחדים[37]

ילדים עם צרכים מיוחדים נתונים בסיכון מיוחד לפיתוח סימני ניכור. יש לכך שני סוגים של סיבות: סוג הסיבות הראשון נוגע ליחסים בתוך המשפחה והסוג השני – לילד עצמו.

37 Robert L. Kaufman & Daniel B. Pickar, *Understanding Parental Gatekeeping in families with a special needs child*, 55 FAMILY COURT REV. 195 (2017).

(1) סיבות הנוגעות לקשיים ביחסים בתוך המשפחה, הגובים מחיר מהיחסים בין ההורים והדבר משפיע על הילד:

- לידתו וגידולו של ילד עם צרכים מיוחדים מחייבים השקעת זמן ומאמץ מעבר למה שציפו הוריו, והדבר מעמיד את היחסים ביניהם במתח אשר, ללא עזרה מקצועית, יכול להוביל לפרידה או לגירושין.
- ייתכן שיש במשפחה אחים המגיבים קשה לטיפול המיוחד ולזמן הרב המוקדש לאח בעל הצרכים המיוחדים.
- הצורך בהתייעצויות תכופות עם מומחים בתחומים רבים.

(2) סיבות הנוגעות לילד עצמו:

- הבעיה הספציפית של הילד יכולה להחמיר את הקשיים ביחסים בין ההורים. לדוגמה, הוריו של ילד עם הפרעות בהתנהגות, בעיות תקשורת, הפרעה על הספקטרום האוטיסטי וכיוצא באלה חשופים במיוחד לקשיים מהסוג הזה.
- התלות הקיומית של הילד בהורים, בגלל מגבלותיו, עלולה להיות מנוצל על ידי ההורה שהוא "המטפל העיקרי" כדי להרחיק את הילד מההורה האחר עד כדי ניתוק קשר. במצבים מהסוג האחרון אחד ההורים עלול לנסות להשתלט על הטיפול בילד ולהדיר את ההורה האחר ממידע על אבחונים וטיפולים. מדובר בשמירת סף מנכרת העלולה להביא להפסקת הקשר של הילד עם ההורה המנוכר.

(ב) גילאי 7 עד 12

בגילאים אלה גם ילדים שאין להם צרכים מיוחדים עלולים להגיב קשה לוויכוחים בין ההורים ולפרידה, ולהפסיק את הקשר עם אחד מהם.

על פי מחקרים,[38] הפגיעות ארוכות־הטווח היו חמורות פחות כשהתחושות השליליות כלפי אחד ההורים התפתחו בגיל ההתבגרות (12–15), בהשוואה לילדים שאצלם הופיעו רגשות אלו בגיל צעיר יותר. בגיל ההתבגרות התגובה לגירושין הטריים – כולל התנגדות של המתבגר לקשר עם אחד הורים – היא מנגנון התמודדות נורמטיבי יותר.

הממצא האמור בדבר פגיעות קשות יותר לעימותים הוריים ולפרידה בגילאי 7 עד 12 מחזק את חשיבותו של זיהוי מוקדם, התערבות ומניעה בגילאים אלה. יתר על כן: במחקר המשך התברר שההתערבות בשלב בית הספר העל יסודי הצליחה רק במיעוט המקרים, ושסיכויי ההצלחה גברו ככל שההתערבות המוקדמת והמניעה החלו בעת שהופיעה הסרבנות לראשונה.

הניסיון המקצועי[39] והשיפוטי[40] מעלה שכאשר הפרידה בין ההורים התרחשה כשהילד למד בבית ספר יסודי ובחטיבת ביניים, התנגדותו לקשר הייתה ברמה חמורה במיוחד המביאה לכישלון מוחלט של הקשר. יש הקובעים את טווח הגילים האמור בין 7 ל־11 שנים ויש שמציינים גילים גבוהים מעט יותר.[41]

---

38 Baker, לעיל ה"ש 32.

39 ד"ר תרצה יואלס (שיחה אישית, 2017); ד"ר מרדכי שני (שיחה אישית, 2017).

40 טיפולי כשופט בעשרות תיקים שבהם ילד סירב להיות בקשר עם הורה.

41 אפשר להסביר את הרגישות המיוחדת של ילדים בגילאים אלה על פי המודל של פיאז'ה. השלב ההתפתחותי של ילדים מגיל 7 עד 11 מוגדר כשלב האופרציות קונקרטיות. ילדים בשלב זה מסוגלים לחשיבה לוגית מאורגנת, אך יכולת החשיבה המופשטת עדיין לא התפתחה. בשלב התפתחותי זה, התפיסה של ילדים מתאפיינת בשני רכיבים הרלוונטיים לסוגיה של פרידה בין ההורים. מצד אחד, הם מסוגלים להבין ולפעול על פי כללים וחוקים. הם יכולים לעסוק במשחקים ובספורט ולהפנים במלואם את הכללים והחוקים של שחמט, קריקט, בייסבול וכיוצא באלה; הם גם יוצרים לעצמם משחקים עם כללים וחוקים, ומחייבים זה את זה לציית להם. מהצד האחר, הם טרם פיתחו הבנה של גוונים ושונות באופי ובהתנהגות של מבוגרים. במיוחד הם רואים את ההורים כאנשים שצריכים להיות מושלמים, ואינם תופסים שלכל אחד מההורים יש מידות טובות ולא טובות ותכונות אישיות חזקות וחלשות.
השילוב בין הדבקות בכללים ובחוקים לבין ציפייה למושלמות של ההורים הופך את הפרידה לקשה ומלחיצה מאוד עבור ילדים בגילאים האמורים. הילד רואה שההורים נפרדים, והמסקנה האפשרית היחידה היא שאחד מהם הפר את החוקים של חיי המשפחה שאליהם התרגל הילד – אבא ואמא חיים יחד בהרמוניה. בו־זמנית הילד עומד מול שני אנשים שעד כה היו מושלמים ועתה הם מתווכחים על כל דבר, ובהיעדר מתחם "אפור" הורה אחד חייב להיות "לבן"

(ג) סימני מצוקה אצל ילדים העשויים להצביע על עימות הורי או על הורות בלתי־הולמת

הספרות מתארת את הסימפטומים אצל ילדים המצביעים על מצוקה בבית – הן באופן כללי,[42] הן אצל ילד עם צרכים מיוחדים[43] והן אצל ילדים בגיל הרך[44] ובגיל בית הספר.[45]

נצביע על תפקידיהם של גורמים מקצועיים למיניהם בגילוי מוקדם של האפשרות לכישלון-קשר בין ילד להורה; כן נציין באופן כללי התנהגויות של ילדים ושל הורים שיש להיות ערים להן.

5. התנהגות הורית העשויה להצביע על שמירת סף פוגענית

ראוי כי חומרי ההדרכה שיופקו לגורמים המקצועיים יתייחסו להתנהגויות הוריות שאינן מתיישבות עם מחויבויות הוריות בכל הנוגע להבטחת היציבות הרגשית של הילד ושיתוף פעולה בין ההורים. התנהגויות כאלה עשויות להצביע על שמירת סף פוגענית העלולה לגרום ניכור.

מדובר בכמה סוגים של פעולות ומחדלים: סירוב או הימנעות מהעברת מידע להורה האחר בכל הנוגע לילד, ובכלל זה הנחיות ומידע של הגורם המקצועי; ויכוחים בין ההורים בנוכחות הילד או חבריו; השמעת שלילה או פקפוק, בנוכחות הילד, בדבר יכולותיו ההוריות של ההורה האחר; חקירה הילד על ידי הורה אחד על אודות מעשיו, אורח חייו, חבריו ובני/בנות הזוג של ההורה האחר וכיוצא באלה.

יודגש כי חלק מהמעשים והמחדלים הללו אינם מצביעים בהכרח על התנהגות לא הולמת, ולכן הכרחי שהגורמים המקצועיים יקבלו הדרכה בנוגע לתופעות אלו, וישתמשו בניסיונם ובכישרונם המקצועי בטרם יחליטו לפעול.

6. תפקידי אנשי חינוך

אנשי חינוך יכולים לסייע בשני מישורים. המישור הראשון, אליו התייחסנו לעיל, הוא הטמעת מסרים וחשיפת תלמידים לתכנים הנוגעים למחויבויות הנובעות מהורות, ולענייננו – החובה לאפשר לילד לקיים יחסים טובים עם שני ההורים גם אם ייפרדו. המישור השני הוא זיהוי כאמור של סימני מצוקה אצל ילדים. לפיכך, הכרחי שכל מי שעוסק בחינוך (במיוחד של תלמידים בסיכון מוגבר כמו בעלי צרכים מיוחדים ותלמידי בגילי 7 עד 12) יעבור הכשרה פורמלית לזיהוי סימנים העלולים להעיד על בעיות בקשר בין ילד להורה, על שמירת סף מזיקה ועל ניכור, נוסף על זיהוי סימנים של הזנחה והתעללות, כולל התעללות מינית.

בכיתות צעירות מוצגות זה שנים מספר הצגות המרמזות על אלימות והתעללות על ידי בני משפחה, ולעתים אפשר לזהות מתגובות התלמידים את אלה שנחספו להתעללות. בדרך דומה אפשר להכניס לתכנית הלימודים חומר על שמירת סף פוגענית ועל ניכור, כדי לזהות ילדים שמגיבים לתכנים אלה באי־נוחות, ואז להציע להם עזרה טיפולית ולפנות להוריהם.

אלה מקצת מהסימנים הצריכים לעורר חשש לקשיים במשפחה ומתיחות בין ההורים:

בעיני הילד ונשאר מושלם, ואילו ההורה האחר, שלתפיסת הילד מפר את כללי המשחק, הוא "שחור" ופסול ולכן יש לדחות אותו ולהענישו על ידי ניתוק מוחלט. תופעה זו מכונה splitting. המחיר הכבד שהילד משלם נובע גם מההבנה שלו שהוא גם ילד של ההורה "השחור", שהשתתף ביצירתו, בלידתו ובילדותו.

42 BARBARA JO FIDLER, NICHOLAS BALA, RACHEL BIRNBAUM & KATHERINE KAVASSALIS, CHALLENGING ISSUES IN CHILD CUSTODY DISPUTES: A GUIDE FOR LEGAL AND MENTAL HEALTH PROFESSIONALS (2008).

43 ה.ש. 37 לעיל.

44 JANET R. JOHNSTON, LINDA E.G. CAMPBELL, IMPASSES OF DIVORCE, THE DYNAMICS AND RESOLUTION OF FAMILY CONFLICT 131 (1998).

45 שם, בעמ' 153–161.

- ילד המגיע ללימודים ללא הציוד הנחוץ, ללא אוכל וכיוצא באלה;
- נוכחות לא עקבית של ההורים באסיפות הורים, כולל סירוב הורה לנוכחות משותפת של ההורה השני;
- הורה שאינו מודיע להורה האחר על מכתבים מהמורה בנוגע לילד המופנים להורים;
- הורה שאינו מודיע להורה האחר על אירועים בבית הספר – טיולים, ערבי הורים, טקסים, אירועי ספורט ותרבות, הופעות וכו';
- היעדר עקביות בהכנת שיעורי הבית, וכל הורה מאשים את השני באחריות לכך.

7. תפקידי הצוות רפואי

רופאי ילדים ומשפחה, רופאי שיניים, אחיות בבית ספר ואחיות במרכזים רפואיים הבאים במגע עם הורים וילדים יכולים לזהות סימנים לבעיות במשפחה. ילדים עלולים להגיב למתח בין ההורים או לאירועים משפחתיים שליליים באמצעות פגיעות מוגברת למחלות, ואיש מקצוע רפואי מנוסה יוכל לחוש בקשיים. על פי חוק, שני ההורים צריכים להיות מעורבים בהחלטות באשר לצרכים הרפואיים של ילדיהם, כך שאם הרופא רואה שדרך קבע רק הורה אחד מביא את הילד לבדיקות או לטיפולים, עליו לברר מה מידת המעורבות של ההורה האחר. במקרה הצורך אף רצוי שייצור קשר עם ההורה האחר וישאל לדעתו.

אלה כמה מהסימנים המעידים על כך שההורים אינם משתפים פעולה בנוגע לצרכים הבריאותיים של ילדם:

- רק הורה אחד מביא את הילד, ללא הסבר לדבר העדרות ההורה האחר;
- ההורים מסרבים לשבת יחד באותו חדר;
- הורה אחד קובע תורים דווקא בשעות שההורה האחר לא יכול להגיע;
- בקשה לאישור מחלה עבור ילד בריא, כדי שהילד לא יוכל לראות את ההורה האחר;
- הילד אינו מתמיד בנטילת תרופות או בהגעה לטיפולים וההורה מאשים בכך את ההורה האחר או את הילד;
- חוסר תקשורת בין ההורים או חוסר עקביות במילוי אחרי הוראות הטיפול.

8. תפקידי עובדים סוציאליים וממונים על הגנת הילד

כפי שצוין לעיל, משפחה בקשיים עשויה לפנות לעובדים סוציאליים העובדים בקהילה. עובד סוציאלי או אדם שממונה על הגנת ילדים, שהורה מתלונן באוזניו על התעללות בילד או על הזנחה על ידי ההורה האחר, צריך להיות ער לכך שבצד האפשרות שהדברים נכונים יש גם אפשרות שמדובר בחלק ממסע של שמירת סף פוגענית והתנהגות מנכרת.

9. ייעוץ וטיפול

לא די שהציבור ואנשי המקצוע הנמצאים בקשר שוטף עם ילדים והוריהם ידעו מה הסימנים והסיכונים שבשמירת סף פוגענית וניכור. יש לדאוג למערך ארצי של שירותי ייעוץ, הכוונה וטיפול, שיאוישו על ידי אנשים מוכשרים, כך שיוכלו ליתן מענה מידי, וגם ארוך טווח, בנוגע למערכת היחסים הזוגית ולסוגיות ההורות. על המורים, הרופאים ושאר הגורמים המקצועיים להכיר את השירותים הללו ובמידת הצורך להפנות אליהם ילדים והורים.

כן נדרש תיאום בין השירותים הניתנים בקהילה (עמותות ללא מטרות רווח וגורמים מקצועיים אחרים) כך שהרופא, המורה, הגננת, יועץ בית הספר, אחות טיפת החלב, העובד הסוציאלי, עורך-הדין ואחרים יוכלו להפנות אליהם את המשפחות ברגע שהצורך עולה.

ו. התערבות שלישונית, משפטית וטיפולית

1. עורכי דין

לעורכי דין יש תפקיד במניעה של שמירת סף מזיקה וניכור:

אם הלקוח מתנהג בצורה אשר לא מועילה לילדיו, כמו שכנוע הילדים לדחות את ההורה השני, עורך דינו יצטרך להזכיר לו פעם אחר פעם כיצד בית המשפט יתייחס להתנהלות זאת...ייעוץ ללקוח לגבי האסטרטגיה שלהם ועל הסבירות להצלחה הם תפקידים המוכרים לעורכי דין – אבל הדבר חייב להיות מבוסס על ידע טוב של מדעי החברה ותקדימים משפטיים, כדי לעזור להורים להיות מודעים להשלכות של החלטותיהם הגרועות לגבי הורות על ילדיהם ועל החלטות שיפוטיות. עורך דין בעל היכרות טובה יותר עם עניינים אלה יכול לעזור ללקוח טוב יותר להבין עד כמה אסטרטגיה מניפולטיבית או מנכרת, לא רק שיגרמו לכשלון משפטי עבור הלקוח, כי עלול בית המשפט להגיב באופן שלילי, אלא גם שהתנהגות כזו מזיקה לילדיהם.[46]

כאשר הורה בא להתייעץ עם עורך דין בסוגיה של התנהגות ילדו, שנראה כי הוא אינו מעוניין בקשר עמו, או בשל שינויים מדאיגים אחרים בהתנהגות הילד בכל מישור שהוא, עורך דין בעל ידע בתחום יוכל לייעץ ללקוחו כי יש לחשוש משמירת סף מצד ההורה האחר, אשר מקלקלת יחסים או אפילו מניסיון לנכר את הילד. במקרה כזה על עורך הדין לפעול לאלתר לקבלת צווים נגד ההורה השני, בשני מישורים. במישור הראשון – צווים ברורים ומדויקים בנושא הקשר של הילד עם הלקוח; במישור האחר – צווים האוסרים כל דיבור או התנהגות העלולים להתפרש על ידי הילד כשוללים את הלקוח כהורה, או מצמצמים את מידת הקשר הנחוץ לילד. כמו כן, על עורך הדין לבקש מבית המשפט להורות להורים לקבל יחד ייעוץ והדרכה עבורם ועבור הילד.

2. שופטים

רצוי כי שופטים הדנים בענייני משפחה ובני נוער יקבלו מידע והדרכה על תופעות שמירת סף וניכור הורי, ובמיוחד בנוגע לצורך לדון במהירות בבקשות שבהן נטען כי אחד ההורים מפריע ללא הצדקה לקשר בין הילד להורה האחר. בהתחשב בפרק הזמן הקצר – חודשים ספורים – בין ההופעה הראשונה של רתיעה מקשר ועד לסירוב מוחלט לפגוש את ההורה, יש לתת קדימות לתיקים מסוג זה.

יש לעודד שופטים להיעזר ביחידת הסיוע מיד לאחר שמוגשת בקשה הטוענת לכישלון קשר. יחידת הסיוע היא גוף יעיל מאוד מבחינת נגישות הבדיקה ומידיותה, וראוי להשתמש בה כפי שמשתמשים בה כשיש טענה לאלימות במשפחה. יחידה זו מסוגלת להביא את ההורים להסכמות בדבר קשר ילד–הורה תוך ניצול המשאבים הקיימים (קרובי משפחה, מרכזי קשר וכיוצא באלה).[47]

אם הקשר כבר נפסק, על בית המשפט לפעול בדחיפות כדי להשיבו. יש להתייחס לבקשה כזו כאל מקרה חירום המחייב לנקוט צעדים מידיים, אפילו לפני הכרעה מלאה בדבר הסיבות להפסקת הקשר, וליתן צווים ברורים, אפילו במעמד צד אחד,[48] שאינם ניתנים לפירושים שונים כדי להשיב את הקשר מחד גיסא, תחת פיקוח ככל שהדבר ייראה נחוץ, ולמתן עזרה טיפולית לילד והדרכה להורים מאידך גיסא.

---

46 Nicholas Bala, Patricia Hebert & Rachel Birnbaum, *Recognizing Ethical Duties of Lawyers for Parents to Children of Clients: Being a Child-Focused Family Lawyer* (Judicial Education Society of Alberta, 50th Annual Refresher, Lake Louise AB, May 7, 2017).

47 Philip Marcus, *The Israel Family Court –Therapeutic Jurusprudence and Jurisprudential Therapy From the Start* INTERNATIONAL JOURNAL OF LAW AND PSYCHIATRY (2018) DOI 10.1016/j.ijlp.2018.06.006.

48 בתי המשפט נוהגים כדבר שבשגרה ליתן צווים דחופים במעמד צד אחד, כדי לשמר את המצב הקיים, או כדי למנוע סכנה, שיהיו בתוקף עד לדיון בבקשה במעמד הצדדים. הם נותניה במעמד צד אחד צווי הגנה כדי למנוע אלימות במשפחה, צווי מניעה, צווי עיכוב יציאה מן הארץ, עיקולים, צווי מעצר, צווי חיפוש וכיו"ב. לעיתים קרובות יהיה צורך

ההתערבות הטיפולית חייבת להיות מכוונת לשתי מטרות: לגרום לכך שההורים ידברו זה עם זה בעניינים הנוגעים לילד על אף המתיחות ביניהם (ובכך הילד יקבל מסר ששני ההורים דואגים לו); וכן לעזור לילד להתמודד עם המשבר במשפחתו. במקרה הצורך, כבר בשלב זה יש לדאוג שהילד יקבל ייצוג משפטי כדי שכל טענה ראויה, כל ראיה רלוונטית וכל בקשה נחוצה מצד הילד ולטובתו יעמדו לפני בית המשפט בכל שלבי הדיון.

אכן, הניסיון מלמד שבמקרים רבים קשה מאוד לגרום לביצוע בפועל של ההחלטות השיפוטיות ולעתים אי אפשר לחדש את הקשר ללא אמצעי כפייה. פעמים רבות ההורה שעמו גר הילד הוא ההורה המנכר שמחבל ביישום ההחלטות, ואפשר להתמודד עמו רק בהטלת סנקציות בגין הפרה של צו שיפוטי, למשל:

- קנס כספי או כליאה על פי פקודת ביזיון בית המשפט בגין כל מקרה שבו הקשר אינו מתקיים בגלל מעשיו או מחדליו של הורה;
- קיצוץ במזונות הילד;[49]
- פסיקת פיצוי על פי פקודת הנזיקין בגין עוולות של רשלנות והפרת חובה חקוקה;[50]
- עיכוב יציאה מן הארץ, איסור שימוש בכרטיסי חיוב וכיוצא באלה סנקציות על פי חוק ההוצאה לפועל, התשכ"ז–1967;[51]
- הטלת הוצאות משפט, כולל הוצאות לאוצר המדינה, מכוח הסמכות הטבועה של בית המשפט להבטיח את קיום החלטותיו;
- הוראה על מעורבות של רשויות הרווחה תוך הכרזה על הקטין כנזקק וקביעת דרכי הטיפול בהתאם לחוק הנוער (טיפול והשגחה), התש"ך–1960.

יש גם לעודד את השופטים לעקוב אחר התמדת ההורים והילד בקבלת הטיפול וההדרכה, על ידי קביעת מועדים תכופים לקבלת דיווחים מהגורמים המטפלים.

סביר להניח שמעטים הם המקרים בהם טובת הילד תחייב דיון מעמיק עם תסקירים וחוות דעת של מומחים, כדי לבחון את האשם בגרימת המצב שבו ניתק הקשר בין ילד להורה. ככל שפעולות המניעה, האיתור המוקדם וההתערבות הטיפולית יפעלו כמומלץ כאן, מספר התיקים המגיעים לבית המשפט עשוי לקטן באופן משמעותי. מתוך אלה שאכן מצריכים דיון בפני שופט, ככל שהקשר יחודש וילווה בטיפול ויעוץ, הצורך להוכיח אשמתו או חפותו של אחד ההורים עשוי להיות מיותר.

כל הפעולות המומלצות האלה מבטאות את תפקידו של בית המשפט כגורם מחנך ומרתיע, בצד תפקידו השיפוטי הטהור. באמצעות פרסום של החלטותיו, המטילות עונשים וסנקציות על מפרי צווים, בית המשפט מחנך לא רק את בעל הדין המפר אלא את כלל בעלי הדין וגם את הילדים שעניינם נדון. בכך בית המשפט קובע ומצהיר שאין להפר החלטות שיפוטיות, ומרתיע אחרים השוקלים לחבל בקשר בין ילד להורה, למען יראו וייראו.[52]

בטיפול מיידי בבקשה לצו המחייב קיום או חידוש הסדרי קשר בין ילד להורה, ולצו האוסר הפרעה בקשר, במעמד צד אחד.

49 ראו תמ"ש (משפחה י-ם) 27271/01 **ע.ש נ' ש.ש.** (פורסם בנבו, 7.11.2011).

50 ראו תמ"ש (משפחה י-ם) 6423/02 **א.ל. נ' ש.ה.** (פורסם בנבו, 20.11.2011).

51 ראו תמ"ש (משפחה י-ם) 4287-07-15 **פלונית נ' פלוני** (פורסם בנבו, 30.4.2017).

52 בזמן כתיבת המאמר (מאי 2018) עומדות לפני הכנסת שתי הצעות חוק רלוונטיות. האחת דנה במניעת קשר של ילד עם הורה על ידי ההורה האחר: הצעת חוק הבטחת קשר בין הורים לילדיהם, התשע"ח–2018. ההצעה האחרת, הצעת חוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות (תיקון – שינוי חזקת הגיל הרך), התשע"ח–2018, מציעה, בין היתר, סעיף חדש (25א) לחוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות, התשכ"ב–1962. הח"מ כתב נייר עמדה בנוגע להצעות אלו, בתקווה שהתובנות שבמאמר זה יזכו לביטוי חקיקתי.

עם זאת, יש מקרים שבהם סירוב הילד לחידוש הקשר מושרש עמוק עד כדי כך שגם אם שני ההורים באמת רוצים שיהיה קשר, הילד לא מוכן להתגמש למרות התערבות של פסיכולוגים ועובדים סוציאליים ולמרות פגישות והפצרות של השופט. אם נאמץ מטאפורה מתחום הרפואה, לעתים המחלה או הפציעה חמורות עד כדי כך שמיטב הרופאים אינם מצליחים לרפא והחולה אינו שורד. לא בכל מקרה בית המשפט יכול להתגבר על סרבנותו של ילד להיות בקשר עם הורה בלי לגרום לילד נזק חמור אף יותר ולפעמים בלתי הפיך.

ז. סיכום

ניכור הורי, ושמירת סף מזיקה אשר מקדימה ומנבאת אפשרות של ניכור, מוכרים רק למשפחות שתופעות אלה מתקיימות אצלן, וכן לחלק קטן מאנשי החינוך, הרפואה, הרווחה, המשפט ובריאות הנפש. אף על פי שהאוכלוסיות בסיכון זוהו, והתוצאות של כישלון קשר כבר ידועות לחוקרים ולמומחים, לציבור הרחב אין כל ידע בנושא. משום כך, רק לעתים נדירות נעשה דבר כדי למנוע את התפתחות התופעה הקשה והמזיקה הזו. תוצאותיה חמורות מאוד ויוצרות נזק, לרוב בלתי-הפיך, עבור הילדים המעורבים. מדובר בסוגיה של הגנת הילד ובריאות הציבור, מעל ומעבר לצורך לעזור למעורבים הישירים.

הצבענו לעיל על צורך לנקוט את כל צעדי המניעה האפשריים, ובהם:

- העלאה של מודעות הציבור לנושאים של שמירת סף פוגענית, ניכור הורי והשלכותיהם ההרסניות.
- הדרכת הגורמים המקצועיים הבאים במגע שוטף עם ילדים והוריהם, באשר לסימני המעידים על סיכון לכישלון הקשר בין ילד לורה.
- הדרכה של שירותי הרווחה ושל משפטנים באשר לצורך לפעול בזריזות במקרים של שמירת סף פוגענית וניכור.
- בניית מערכות תיאום בין הגורמים המקצועיים לבין שירותי הייעוץ והטיפול בקהילה.
- פיתוח מרכזים ייעודיים לילדים והורים לטיפול ושיקום במצבים של סיכון לכישלון קשר.